

Гордана ГАРИЋ ПЕТРОВИЋ*

Историјски институт
Београд

ПОЉОПРИВРЕДА У КРАЉЕВАЧКОЈ ОПШТИНИ НА КРАЈУ 19. ВЕКА

Апстракт: Тема рада је пољопривреда у Краљевачкој општини крајем 19. века. У раду је компаративно приказана производња разних култура и број грла различитих врста стоке у Краљеву и другим варошким општинама Краљевине Србије.

Кључне речи: Краљево, пољопривреда, земљорадња, сточарство, вароши.

У деветнаестовековној Србији, као изразито аграрној држави, живот у сеоским, али и варошким насељима био је у непосредној вези с пољопривредом као основном привредном делатношћу већине становништва. Пред Први светски рат око 87% становништва Србије живело је на селу.¹

У Краљевини Србији постојале су три врсте урбаних насеља – градови, вароши и варошице.² По својој величини, административној улози и значају у културном и привредном животу издвајао се Београд. Београд, као престоница с више од 77.816 становника према попису из 1910. године, представљао је једино право градско насеље на подручју Србије. Знатно мањи био је Ниш, који је такође имао статус града. У њему је 1910. године живело 21.946 становника. Иза ова два града по величини је следио Крагујевац, бивша престоница, који је био највеће насеље у групи вароши са 15.596 становника на крају прве деценије 20. века.³

* gordana.garic.petrovic@iib.ac.rs

¹ Гордана Гарић Петровић, *Земљорадња у Србији (1878–1912)*, Београд 2017, 34.

² О типовима градских насеља у деветнаестовековној Србији видети: Бојана Миљковић-Катић, *Структура градског становништва Србије средином XIX века*, Београд 2002, 62–84.

³ *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке 31. децембра 1910. године*, Београд 1911, 74, 75.

За разлику од Београда, у коме су се активности везане за пољопривреду одвијале на периферији, живина се интензивно гајила и у градовима, где су се у живинарницима могле видети и разне стране сорте живине. Гајење живине било је заступљено и у централним деловима Београда, Дорћолу и Врачару, где су се, по градским двориштима, узгајале кокошке, патке и гуске.⁴ У варошима, које су највећим делом биле окружна средишта, било је уобичајено држање стоке и живине, чак и у чаршији. Ту је у двориштима, иза кућа и дућана, узгајано воће и поврће. Још изразитија веза с руралним окружењем била је присутна у варошицама, групи насеља којој је припадало Краљево. Ова насеља с малим бројем становника – од неколико стотина до 5.000, била су пре свега трговачки центри, у којима се одвијала трговина пољопривредним производима. У њима су се такође налазиле и среске канцеларије.⁵

Број вароши и варошица се од 1890. до 1905. увећао са 77 на 85.⁶ У њима је почетком 20. века живело 15 процената становништва. Истовремено, ова насеља су чинила око два процента свих насељених места у Србији.⁷

Број вароши и варошица 1890. и 1905. године

Година	Вароши	Варошице	Укупан број варошких општина
1890.	21	56	77
1905.	24	61	85

Број становника вароши и варошица константно се увећавао током 19. века. С нешто преко 40.000 године 1834. на више од 400.000 године 1905.⁸ Иако је паралелно растао и укупан број становника, удео градског становништва се у истом периоду повећао са 6,1% на 15%.⁹

⁴ Гордана Гарић Петровић, „Развој живинарства у Краљевини Србији“, *Историјски часопис* 65 (2017) 278.

⁵ Б. Миљковић-Катић, *Структура градског становништва*, 73, 76, 80, 81.

⁶ *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. I, Београд 1895, 25–26; *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. XII, Београд 1913, 28–29.

⁷ Прорачуна је извршен на основу табеле у: *Статистика Краљевине Србије*, књ. XXIV, *Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1900. године*, Београд 1905, XIX.

⁸ *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. XII, 37.

⁹ Прорачун извршен на основу табеле у: *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. XII, 37.

Преглед броја становника варошких насеља 1834–1905.¹⁰

Година	Број становника у варошким општинама	Укупан број становника	Удео варошког становништва у укупној популацији
1834.	41.347	678.192	6,10
1859.	86.841	1.078.281	8,05
1863.	97.692	1.108.668	8,81
1866.	116.007	1.216.348	9,54
1874.	138.710	1.353.890	10,25
1884.	235.887	1.901.736	12,40
1890.	286.466	2.161.961	13,25
1895.	319.375	2.312.484	14,00
1900.	351.015	2.492.882	14,00
1905.	404.784	2.688.025	15,00

Највећа градска насеља били су Београд, Ниш и Крагујевац. Београд је био центар чије се становништво увећавало највећом брзином. У периоду од 15 година на прелазу из 19. у 20. век, београдска популација је повећана за 43%. Ниш је у исто време забележио раст становништва од само 10%, а Крагујевац од 20%.¹¹

Преглед броја становника Карановца/Краљева насеља 1859–1905.¹²

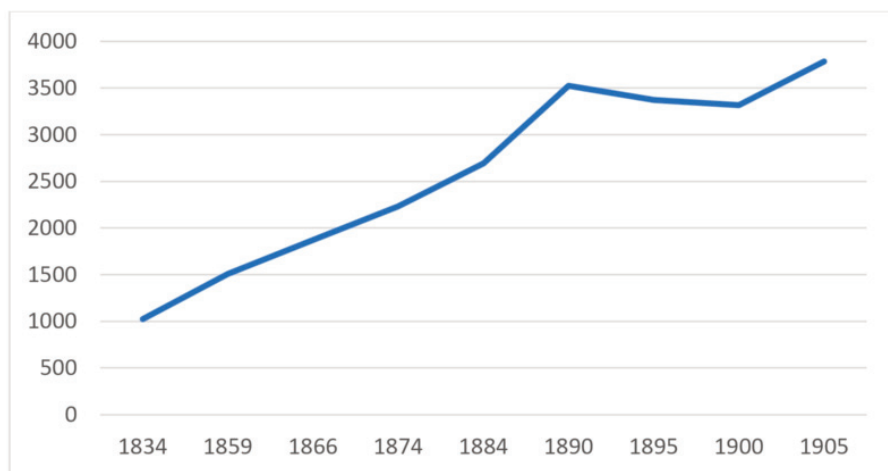
Година	Број становника Карановца/Краљева
1834.	1.022
1859.	1.509
1866.	1.871
1874.	2.234
1884.	2.692
1890.	3.525
1895.	3.373
1900.	3.316
1905.	3.784

¹⁰ Статистички годишњак Краљевине Србије, књ. XII, 37.

¹¹ Прорачун извршен на основу табела у: Статистички годишњак Краљевине Србије, књ. I, 25–26; Статистички годишњак Краљевине Србије, књ. XII, 28–29.

¹² Државопис Србије, св. I, Београд 1863, 92; Државопис Србије, св. III, Београд 1869, 103; Државопис Србије, св. IX, Београд 1879, 142–143; Државопис Србије, св. XVI, Београд 1889,

Преглед броја становника Карановца/Краљева насеља 1859–1905.¹³

У периоду од 1834. до 1905. године становништво Карановца/Краљева увећало се са 1.022 становника у 1834. години на 3.784 у 1905, или 3,7 пута. Највећи популациони успон одиграо се у два периода – од 1834. и 1859, када се број становника увећао за 48 процената, и од 1874. до 1890, када је ово повећање износило 58 процената.¹⁴

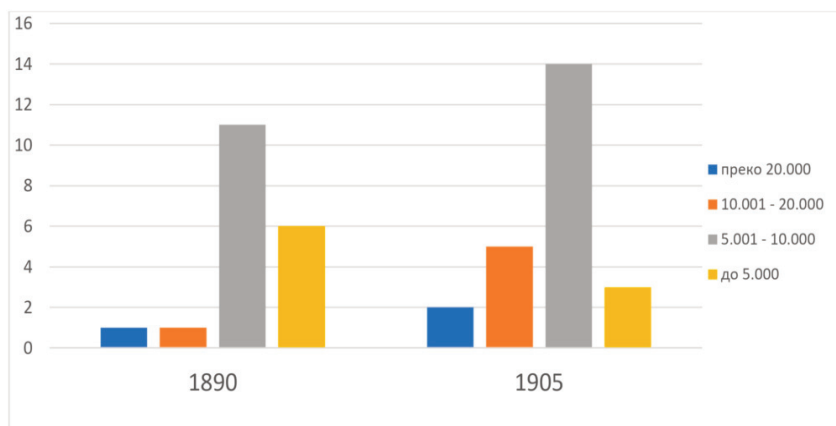
Најбројнију групу вароши чинила су насеља која су бројала између 5.000 и 10.000 становника. До 1905. повећао се број вароши које су имале између 10.001 и 20.000 становника, тако да их је било пет.¹⁵

238–239; *Статистика Краљевине Србије*, књ. I, *Попис становништва Краљевине Србије 31. децембра 1890. године*, трећи део, Београд 1892, 5; *Статистика Краљевине Србије*, књ. XXII, *Попис становништва Краљевине Србије 31. децембра 1895. године*, Београд 1898, 426; *Статистика Краљевине Србије*, књ. XXIII, *Попис становништва Краљевине Србије 31. децембра 1900. године*, Београд 1903, 516; *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1905. године*, Београд 1906, 108–109.

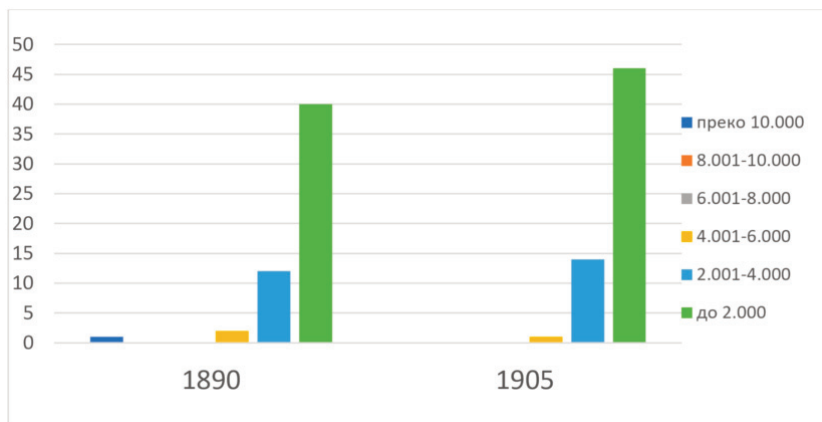
¹³ Графикон урађен на основу података из статистичких публикација наведених у претходној напомени.

¹⁴ Прорачуни урађени на основу података из статистичких публикација наведених у напомени 13.

¹⁵ *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. I, 25; *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. XII, 28.

Дистрибуција вароши према броју становника

Варошице су била градска насеља с малим бројем становника. Најчешће су имале до 2.000 становника. Краљево је крајем 19. и почетком 20. века спадало у другу по бројности групу варошица са 2.000 до 4.000 становника.¹⁶

Дистрибуција варошица према броју становника¹⁷

¹⁶ Промене у броју становника Краљева у последњој деценији 19. и првој 20. века наведен је у: *Статистика Краљевине Србије*, књ. I, *Попис становништва Краљевине Србије 31. децембра 1890. године*, трећи део, 5; *Статистика Краљевине Србије*, књ. XXII, 426; *Статистика Краљевине Србије*, књ. XXIII, 516; *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1905. године*, 108–109.

¹⁷ Графикон урађен на основу података у табелама у: *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. I, 26–27; *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. XII, 28–29.

У варошким општинама знатан део становништва поседовао је земљу и учествовао у разним видовима пољопривредне производње. Средином 19. века у варошима је њихов удео у укупној популацији износио 10%, а у варошицама је био већи и могао је ићи и до половине.¹⁸ Проценат породица које су се 1905. године издржавале од пољопривреде у варошким општинама у просеку је износио чак 33 процента.¹⁹

Варошко становништво чије је занимање пољопривреда²⁰

Година	Број људи чије је основно занимање пољопривреда	Број становника који се издржава од пољопривреде	Удео становника који се издржава од пољопривреде
1890.	11.927	65.457	22,85%
1895.	12.381	60.579	18,97%
1900.	15.756	75.479	21,52%

Знатан број домаћинстава у варошким општинама поседовао је пољопривредно земљиште. Таквих домаћинстава у варошима и варошицама је 1893. године било 30.895, а у Краљеву 227. У укупном броју домаћинстава која су имала култивисано земљиште варошка су учествовала са 9,5 процената. Ова варошка домаћинства располагала су и са 30.387 грла радне стоке (6,8%), 7.163 плугова (7,2%), 2.068 ралица (3,3%) и 12.689 кола (7,6%).²¹

Уколико упоредимо број плугова и ралица, види се да је број плугова у Србији био 1,7 пута већи од броја ралица. Овај однос био је још уочљивији у варошким општинама у којима су на једну ралицу долазила три плуга. Краљево се по овоме издвајало од осталих варошких општина јер је у њему 1893. године забележено 4,4 пута више ралица него плугова.²²

¹⁸ Б. Миљковић-Катић, *Структура градског становништва*, 184.

¹⁹ *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. XII, 46.

²⁰ *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. I, 14; *Статистика Краљевине Србије*, књ. I, *Попис становништва Краљевине Србије 31. децембра 1890. године*, пети део, ХСVII; *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. III, Београд 1900, 20, 78; *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. V, Београд 1904, 97, 98.

²¹ *Статистика Краљевине Србије*, књ. IX, *Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1893. године*, Београд 1897, 60, 94, 95.

²² Исто, VIII, 60.

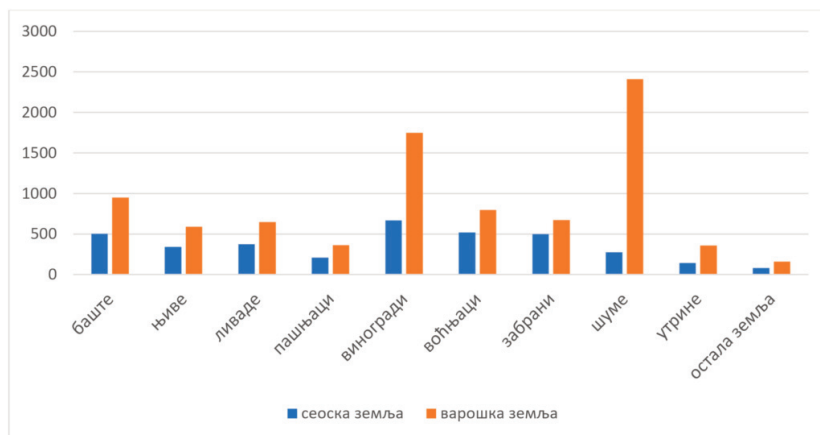
Број домаћина с обрађеном земљом, број теглеће стоке, плугова, ралица и кола у сеоским и варошким општинама 1893. године²³

	Сеоске општине	Варошке општине	Краљево
Домаћини с обрађеном земљом	295.881	30.895	227
Вучна стока	448.738	30.387	162
Плугови	99.678	7.163	10
Ралице	61.002	2.068	44
Кола	167.745	12.689	73

У варошким општинама сва земља била је у власништву приватних лица или општина, док је у сеоским однос приватне и државне или народне земље био готово изједначен. Било је нешто више приватне и то 54% у односу на 47% државне или општенародне.²⁴

Обрадиво земљиште у варошким општинама било је знатно скупље него у сеоским. Уколико се упореде просечне вредности површина различите намене, може се уочити да је земља у варошима и варошицама била бар 35% скупља. Највећа разлика у цени забележена је за шуме, које су биле скоро девет пута скупље. Следе виногради, који су у варошким општинама достизали просечно 2,6 пута већу цену.²⁵

Просечна вредност хектара земље у селима и варошима 1905. године²⁶

²³ Исто, 60, 94, 95.

²⁴ Прорачун изведен на основу табеле у: *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. I, 107.

²⁵ Види табелу у: *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. XII, 240.

²⁶ Графикон урађен на основу табеле у: *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. XII, 240.

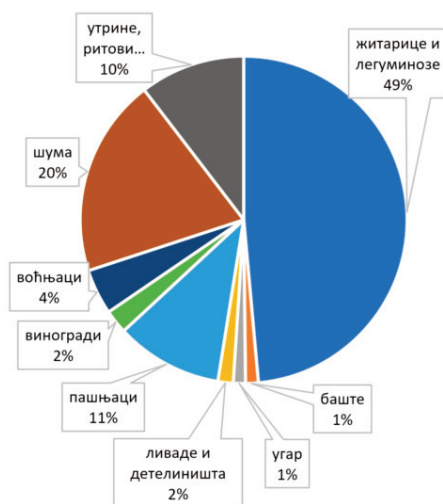
У варошким општинама 1893. године житарице и легуминозе узгајане су на 70.830,53 ха (40% површине), док су у сеоским ове културе биле засађене на 1.083.621,94 ха (49% обрађене земље). Ливаде и детелинаре заузимале су 17% градске и 13% сеоске земље. Утрине и шуме заузимале су око трећину површина. У варошима и варошицама забележен је већи проценат винограда а у селима воћњака.²⁷

Дистрибуција земљишта према намени 1893. године²⁸

У варошким општинама

У сеоским општинама

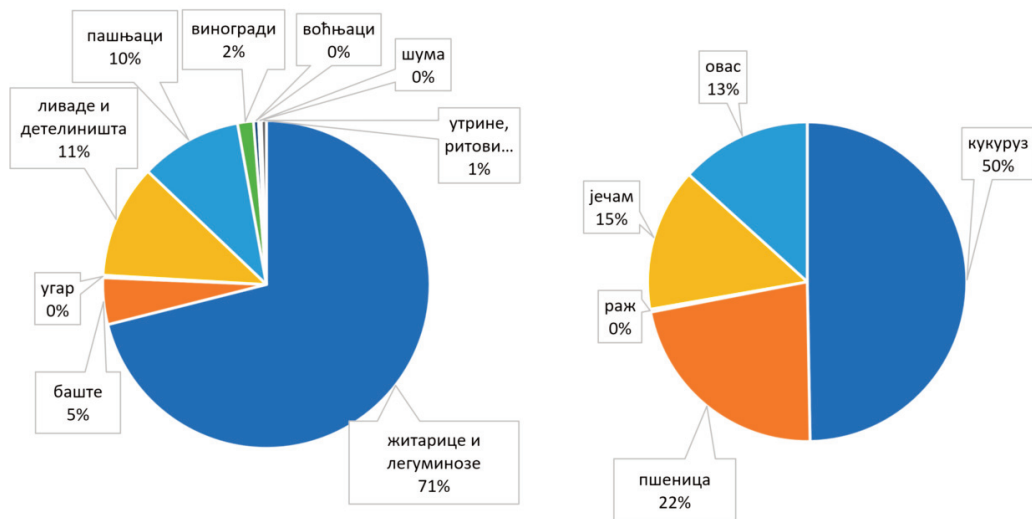
За разлику од већине варошких општина, у Краљеву је била доминантна производња житарица и легуминоза, које су 1890. године биле засађене на 71% култивисаног земљишта. Такође, било је и веће учешће површина под баштенским усевима. Оваква дистрибуција обрађених површина утицала је на готово незнатно учешће шума и утрина, док су виногради заузимали само два процента или 2,5 пута мање него у другим варошким општинама (упоредити графиконе).

Од житарица највише је гајен кукуруз, који је заузимао 50 процената површина под житом. За њим су следили пшеница са 22 процента, јечам са 15 процената и овас 13 процената. Раж је гајена у незнатним количинама.²⁹

²⁷ Прорачун извршен на основу: *Статистика Краљевине Србије*, књ. IX, 94, 95.

²⁸ *Статистика Краљевине Србије*, књ. IX, 94, 95.

²⁹ Исто, 154.

Дистрибуција земљишта према намени у Краљеву 1893. године³⁰

Можда најзначајнија разлика у пољопривредној производњи у сеоским и варошким општинама била је висина приноса по хектару која је код свих култура била већа на варошком земљишту. Изузетак је представљао само принос шљива, који је незнатно већи био у селима.

Тако је у варошким општинама принос кукуруза био за 27 процената већи, принос пшенице за 25, ражи 38, јечма 30, зоби 15, пасуља 11, бостана 11, купуса 19, кромпира 31, белог лука 39, црног лука 57, паприке 28, парадајза 51, осталих баштенских усева 97, вина 35, сена с ливада 29 и сена са детелинара 23.³¹

Краљево се издвајало по приносу купуса, бостана, парадајза и црног лука, који су били вишеструко већи и од приноса у варошким општинама (види табелу).

³⁰ Исто, 60, 61, 154, 155.

³¹ Прорачун изведен на основу података у: *Статистика Краљевине Србије*, књ. IX, 464–469.

*Просечан принос различитих пољопривредних култура
у варошким и сеоским општинама 1893. године
изражен у товарима (100 kg) или у хектолитрима по хектару³²*

	Варошке општине	Сеоске општине	КРАЉЕВО
Кукуруз	10,3	8,1	11,5
Пшеница	8,8	7	10,2
Раж	8,7	6,3	4
Јечам	8,2	6,3	6,2
Овас	6,1	5,3	8,3
Пасуљ	6,1	5,5	3,5
Бостан	24,2	21,8	58
Купус	49,9	41,9	112,2
Кромпир	28,6	21,9	18,9
Бели лук	8,6	6,2	12,5
Црни лук	18,5	11,8	34
Паприка	6,4	5	5
Парадајз	33,9	22,4	72,5
Остали баштенски усеви	25,2	12,8	70
Вино	7,3	5,4	7,5
Шљиве	65,5	66,6	25,5
Сено с ливада	19,3	15	20,2
Сено са детелинара	32,7	26,6	21,5

Према попису стоке из 1895. године, 3,5 процената сточног фонда узгајано је у варошким општинама. По заступљености предњачили су коњи с девет процената. За њима су следиле свиње са осам процената. У варошима на југу Србије узгајано је и 7% укупног броја бивола. С друге стране, овце, козе и говеда гајени у варошима чинили су само два до три процента укупног броја грла ових врста стоке (види табелу).

³² *Статистика Краљевине Србије*, књ. IX, 440–451, 464–469.

Дистрибуција сточног фонда 1895. године³³

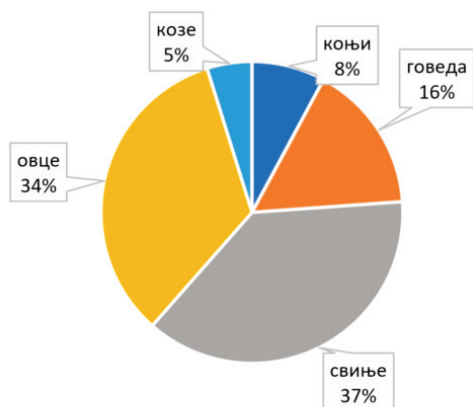
	Сеоске општине	Варошке општине	Краљево
Коњи	154.347(91%)	15.581(9%)	467
Говеда	883.765(97%)	31.663(3%)	676
Биволи	6.980(93%)	491(7%)	-
Магарци и мазге	1.365(77%)	413(23%)	-
Свиње	829.964(92%)	74.482(8%)	1.377
Овце	3.027.531(98%)	66.675(2%)	279
Козе	516.450(98%)	9.541(2%)	104

Учешће појединих врста стоке у сточном фонду сеоских и варошких општина у великој се мери разликовало. Како је овца била најраспрострањенија домаћа животиња у Србији, одмах након кокошака, грла оваца чинила су 56 процената сточног фонда у селима. За њима су следила говеда са 16 процената, због свог значаја у пољопривредним радовима. Иако сточарство и пољопривреду деветнаестовековне Србије пре свега везујемо за узгој свиња, оне су на селима крајем 19. века чиниле само 15 процената сточног фонда. У варошким општинама била је знатно другачија слика. Свиње су биле најзаступљеније са 37 процената свих грла стоке. Готово у истој мери су узгајане и овце, које су чиниле 34 процента сточног фонда. Такође, треба истаћи и да су коњи чинили осам процената стоке у варошима и варошицама, док су у селима чинили само четири процента (види графиконе).

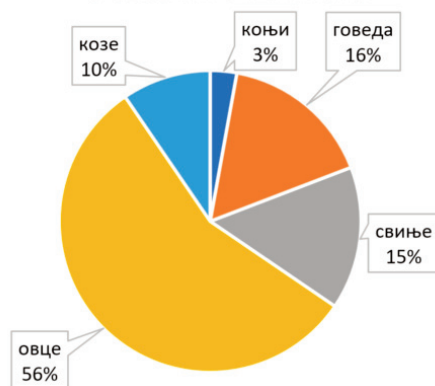
³³ *Статистика Краљевине Србије*, књ. XI, *Попис домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1895. године*, Београд 1898, 158, 159, 240, 241.

*Однос броја грла различите врсте стоке
у варошким и сеоским општинама 1890. године³⁴*

У варошким општинама

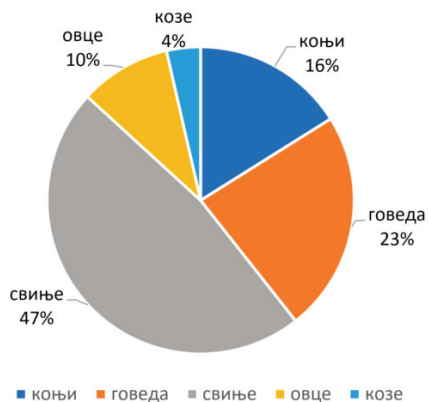

У сеоским општинама

Узгој свиња био је још израженији у Краљеву, у коме су свиње чиниле 47 процената сточног фонда. Такође, у већој мери него у већини варошких општина узгајана су и говеда и коњи, док су овце биле заступљене само са 10 процената у укупном броју грла различитих врста стоке (види графикон).

Размера различите врсте стоке у Краљеву 1890. године³⁵

³⁴ Графикони урађени на основу података у: *Статистика Краљевине Србије*, књ. XI, 240, 241.

³⁵ Графикон урађен на основу података у: *Статистика Краљевине Србије*, књ. XI, 158, 159.

Окосницу развоја пољопривреде у Краљеву и Поморављу представљала је Ратарска школа. Основана је 1882. године. Године 1908. преиначена је у Школу за сточарство и планинско газдовање. Циљ школе је био да својим ученицима пружи и теоријско и практично знање из свих грана пољопривреде, како би по свршетку школе могли на свом имању примењивати тада савремене методе газдовања.³⁶

Школовање ученика трајало је три године, а ученици школе делили су се на: *државне* и *приватне*. Избор државних питомаца обављале су среске управе а приватне наставнички збор. За пријем и једних и других ученика важили су исти услови (да су свршили основну школу, да имају 14–18 година, да су довољно развијени за пољопривредне послове и да имају по пет хектара земље), с том разликом што родитељи приватних ученика нису морали бити земљорадници, а при ступању у школу подносили су писмену обавезу родитеља или старатеља да ће уредно плаћати издржавање и да ће надокнадити све трошкове. Само државни ученици добијали су све потребно о државном трошку, а приватни су плаћали месечну накнаду. Сви ученици су живели у интернату, под непосредном контролом управитеља, васпитача, и осталог школског особља, како у школи тако и на раду. У периоду од 1882. године до 1914. школу су завршила 672 ученика.³⁷

Настава је била теоријска и практична. За очигледну наставу школа је имала добро уређене и снабдеване кабинете за сваку дисциплину с посебним збиркама учила. За *практичну обуку* школа је почетком 20. века имала имање од 83 хектара. Највећу површину заузимао је зиратна земља, а остатак је био под воћним расадником, виноградима, воћњацима, повртњацима, огледним пољем, ливаком и шумом. За обраду земље коришћене су савремене справе, алати и машине. За обуку ученика у гајењу стоке школа је имала приплодну стоку домаћих и страних сојева. Школски млекарник био је снабдевен најмодернијим справама, као и плетарска, коларска и ковачка радионица, који су ученицима служили такође за обуку.³⁸

На иницијативу управника Ратарске школе Паје Тодоровића и њених наставника одржан је 14. (26) јануара 1891. збор у Краљеву на коме је основана Жичка подружина Српског пољопривредног друштва. За првог њеног председника изабран је жички епископ Сава. У току прве три године број редовних чланова достигао је 300.³⁹

Подружина је држала скупове у селима Жичког среза. На њима су земљорадници износили своје проблеме и у вези с њима доносили одлуке.

³⁶ Г. Гарић Петровић, *Земљорадња у Србији*, 70.

³⁷ *100 година Пољопривредне школе у Краљеву*, Краљево 1983, 36–38, 425–444.

³⁸ Исто, 54, 62, 223.

³⁹ „Говор који је наставник Ратарске школе г. Благоје Тодоровић држао пољопривредном скупу у Краљеву на дан 14. јануара ове год., када је основана 'Српског пољопр. друштва подружина жичка'", *Тежак* 22 (1891) 100–102, 109–111; „Извештај о раду жичке подружине српског пољопривредног друштва“, *Тежак* 25 (1894) 38.

Чланови друштва држали су практична и теоријска предавања – о потреби набавке савременијих справа и алата, калемљењу, ђубрењу, кошницама с покретним саћем...⁴⁰

Подружина је увела праксу одржавања изложби и трка. Прва изложба стоке одржана је на скупу у селу Самаила. Пољопривредно-витешка забава у Жичи одржана је 1892. године. На њој је одржан културни програм, трка и надметање у разним витешким играма.⁴¹

Подружина је ставила себи у задатак и ширење савремене литературе о пољопривреди. Поред тога делила је и одређене врсте семена (детелине, сточне репе, памука и мака). Набавила је и изванредан број савремених справа које је давала на употребу својим члановима – ветрењачу, хохонхајмску дрљачу, осечке плугове. Она је такође посредовала у набавци појединих справа као што су плугови, дрљаче, центрифуге и круњачи, и семена луцерке и разног поврћа.⁴²

Задружни покрет који се шири Србијом крајем 19. века није заобишао ни Краљево. У њему је 25. и 26. августа 1911. године одржан шеснаести конгрес Савеза земљорадничких задруга. Организатор је био Главни савез српских земљорадничких задруга. Конгрес је одржан у просторијама Школе за сточарство и планинско газдовање. председавао му је професор Сима Лозанић, који се налазио на челу Главног савеза земљорадничких задруга. Председник Организационог одбора је био Паја Тодоровић, управник Школе за сточарство. Том приликом је одржана и дванаеста скупштина Главне земљорадничке кредитне задруге. Гости конгреса били су, између осталих, и оснивачи земљорадничких задруга у Босни Коста Поповић и Мирко Павић, као и представник Савеза бугарских земљорадничких задруга Петко Дучев.⁴³

На почетку Конгреса одржани су општи састанци на којима су присуствовали представници задруга и гости. На овим састанцима посетиоци су могли чути три предавања: „Да ли наш народ здравствено пропада због немања или незнања“ др Герасима Поповића, окружног лекара у Крагујевцу, „Практично предавање и објашњење како се негује и прибира лековито биље код наших земљорадничких задруга“ П. Кушаковића, „Вода и заразне болести“ др Ђоке Николића, лекара

⁴⁰ „Извештај о раду Жичке подружине Српског пољопр. друштва за годину 1891“, *Тежак* 23 (1892) 26–28; „Извештај о раду Жичке подружине Српског пољопривредног друштва за годину 1892“, *Тежак* 24 (1893) 34, 35; „Извештај о раду жичке подружине српског пољопривредног друштва“, 37–38.

⁴¹ „Са Пољопривредно-витешке забаве подружине Жичке код манастира Жиче“, *Тежак* 23 (1892) 275; „Извештај са скупа с изложбом стоке жичке подружине у Самајилима“, *Тежак* 23 (1892) 487.

⁴² „Извештај о раду Жичке подружине Српског пољопр. друштва за годину 1891“, 26–28; „Извештај о раду Жичке подружине Српског пољопривредног друштва за годину 1892“, 34, 35; „Извештај о раду жичке подружине српског пољопривредног друштва“, 37–38.

⁴³ *Шеснаести конгрес српских земљорадничких задруга држан 25. и 26. августа у Краљеву. Рад конгреса*, Београд 1912, 5, 8, 11, 12, 34, 315.

Управе града Београда, и „Наше одлуке – наша аграрна политика“ Михаила Аврамовића, управника Главне земљорадничке задруге.⁴⁴

Другог дана Конгреса одржана је Скупштина Главног савеза земљорадничких задруга, као и XII Скупштина Главне земљорадничке задруге. На њима су поднети извештаји о раду, а потом је вођена расправа о финансијским и кадровским питањима. Конгрес је завршен 26. августа у хотелу „Париз“ свечаном вечером на којој је певала Сирчанска земљорадничка певачка дружина.⁴⁵

Из свега до сада наведеног може се закључити да су српске вароши на прелазу 19. у 20. век још биле чврсто везане за пољопривреду. Ова веза није била само условљена трговином пољопривредним производима и њиховом прерадом у првим постројењима прехрамбене индустрије која су се налазила у варошима, већ и активним учешћем знатног дела варошког становника у пољопривредној производњи. Ова производња није представљала знатан удео у укупној пољопривредној производњи. Ипак, у варошким општинама забележен је много већи принос готово свих култура. Ова појава се може приписати чињеници да су вароши и варошице биле не само административни центри већ и центри из којих су се ширила тада нова знања из области пољопривреде. Њих су ширили државни економи, пољопривредне станице и расадници, као и подружнице Српског пољопривредног друштва и земљорадничке задруге. Готово све ове институције и друштва, изузев земљорадничких задруга, биле су скоро у потпуности везане за градска насеља. У варошима су у време које је тема рада оснивани и различити пољопривредни заводи и школе. Поред тога, варошко становништво је у већој мери било писмено и могло је да прати разне вести из пољопривреде. Оно је располагало и већим капиталом који је могло да улаже у оруђа и прве пољопривредне машине. Модерна механизација продире на село нешто касније и то пре свега захваљујући земљорадничком удруживању и оснивању задруга за набавку.

⁴⁴ Исто, 35–51, 85–104.

⁴⁵ Исто, 239–296, 299–311, 315–331.

Gordana GARIĆ PETROVIĆ

AGRICULTURE IN THE KRALJEVO MUNICIPALITY IN THE LATE 19TH CENTURY

Summary

In 19th-century Serbia, which was an exceptionally agrarian state, life in rural, as well as *varoš* settlements, was directly related to agriculture as the main activity of the bulk of the population.

There were three types of urban settlements in the Kingdom of Serbia – towns, *varošes* and *varošicas*. The connection with the rural environment was particularly pronounced in *varošicas*, a group of settlements to which Kraljevo belonged. *Varošicas* were urban settlements with a small number of inhabitants. They most often had up to 2,000 inhabitants. With 2,000– 4,000 inhabitants, Kraljevo belonged to the second-in-size group of *varošicas*.

A significant number of households in *varoš* municipalities possessed agricultural land. In 1893, there were 30,895 such households in *varošes* and *varošicas*, and 227 in Kraljevo.

Unlike most *varoš* municipalities, the production of cereals and legumes was dominant in Kraljevo. In 1890, they were sown on 71% of cultivated land. The share of surfaces under vegetable crops was also considerable. Such distribution of cultivated surfaces influenced the almost insignificant share of forests and pastures, while vineyards occupied merely 2% or 2.5 times less than in other *varoš* municipalities.

Of cereals, corn – accounting for 50% of surfaces – was cultivated the most, and was followed by wheat – 22%, barley – 15% and oats – 13%. Rye was cultivated in insignificant quantities.

Perhaps the most significant difference in agricultural production in rural and *varoš* municipalities was the level of yield per hectare, which was higher on *varoš* land for all crops. Kraljevo stood out in terms of the yields of cabbage, watermelons, tomatoes and onions, which were multiple times higher even than yields in *varoš* municipalities.

According to the 1895 livestock census, 3.5% of the livestock population was raised in *varoš* municipalities. *Varoš* municipalities stood out in terms of pig farming. Pigs were the most numerous, accounting for 37% of all livestock. Pig farming was even more pronounced in Kraljevo, where pigs made up 47% of the livestock population. The percentage of cattle and horses was also higher than in most other *varoš* municipalities, while sheep made up only 10% of the total number of heads of different types of cattle.

The Agricultural School, established in 1882, was the cornerstone of agricultural development in Kraljevo and Pomoravlje. At the initiative of administrator of the Agricultural School Paja Todorović and teachers, on St Sava's Day of 14 (27) January, an assembly was held in Kraljevo, and the Žiča Branch of the Serbian Agricultural Society was founded. On 25 and 26 August 1911, the Sixteenth Congress of the Union of Agricultural Cooperatives was held on the School premises.

Keywords: Kraljevo, agriculture, farming, livestock breeding, *varošes*.